

Végh Dániel

Mint észrevétlenül az irodalom peremén

Radnóti Miklós *Don Quijote*-átdolgozása*

A *Don Quijote* hazai fordítás- és fogadtatástörténetét tárgyaló dolgozatok mind ez idáig nem, vagy alig foglalkoztak az ifjúság számára készített átdolgozásokkal, annak ellenére, hogy minden jel szerint nem elhanyagolható mértékben vettek és vesznek ezek részt Cervantes regényének befogadásában.¹ Korábban a XIX. századi „apokrif” *Don Quijoté*ket, köztük a Lukács Móric által 1848-ban készített legelső magyar nyelven megjelent ifjúsági kiadást mint a Győry Vilmos-féle teljes magyar fordítás előzményét; Győry saját, gyermekeknek szánt átdolgozását pedig mint az 1873–76 között megjelent fordításának kiegészítését vizsgáltam meg, s megkíséreltem az átdolgozásokat fordításelemleti kontextusban elhelyezni.² Radnóti Miklós jelen dolgozatban tárgyalandó *Don Quijoté*ja nem csak a rövidített kiadások, de talán a magyar *Don Quijoté*ek vonatkozásában is fordulópontnak tekinthető: megjelenése óta ezt a változatot adták ki legtöbbször, és azóta sem készült újabb, fiatal olvasóknak szánt átdolgozás.

Az elmúlt bő fél évszázadban Cervantes regényét – korábban társadalomkritikai felhangjai, majd megjelenésének négy századik évfordulója miatt – igen sokszor kiadták. 1943 után Győry Vilmos teljes fordítása (újabb és újabb szerkesztői igazításokkal) teljes terjedelmében hétszer, a rövidített, de egyéb tekintetben változatlan Diákkönyvtár-kiadásban nyolcszor, Radnóti átdolgozásában pedig tízszer jelent meg.³ Mindezek ellenére kettős hallgatás övezi a szöveget: minded-

* A tanulmány a szerző „*A Don Quijote magyarországi fordítás- és fogadtatástörténete*” címmel készülő PhD-disszertációjának részeként született.

1 A téma összefoglalását lásd Végh Dániel: „Olvasható-e a *Don Quijote* magyarul?” *Literatura*, 2008/2, 217–233.

2 Végh Dániel: „Apokrif magyar *Don Quijoté* a XIX. században” in Menczel Gabriella – Végh Dániel (szerk.): *A szőnyeg visszája. A spanyol nyelvű irodalmak és a fordítás*. Budapest, Palimpszeszt, 2009. (megjelenés alatt)

3 A *Don Quijote* magyarországi kiadástörténetét Rákosi Marianna dolgozta fel *Miguel de Cervantes Saavedra: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha magyar kiadásai* című könyvében (Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék, 2005). Győry Vilmos fordítása 1943 után csonkítatlanul, de időről időre átszerkesztve megjelent: 1951, 1955, 1962, 1965, 1970, 1989, 2005; Diákkönyvtár-rövidítésben: 1965, 1966, 1971, 1976, 1979, 1993, 1997, 2002; Radnóti Miklós átdolgozásában: 1953, 1955 (2x), 1959, 1962, 1977, 1988, 1992, 1998, 2006.

A szocialista irodalompolitika és a *Don Quijote* viszonyát szemléletesen példázza az az eset, amikor az 1942–43-as Révai-kiadások Márai előszava miatt később a lovag könyveihez hasonlóan máglyán végezték volna, ha Lukács György személyesen nem lép közbe. Lásd Kiss Tamás Zoltán: „*A betiltott Don Quijote. Epizód a magyarországi Cervantes-recepció történetéből.*” In Fischer–Majoros–Vonyó (szerk.): *Dél–Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára*. Pécs, JPTE, 2000. 137–144.

dig a magyarországi hispanisztika és a Radnóti-kutatás is mellőzte. Jellemzően csak életrajzi adalékként említik a lírára koncentrálnó értelmezők, noha – mint azt reményeim szerint sikerül bizonyítani – Radnóti életművébe, különösen annak kései szakaszába szervesen illeszkedni látszik.

A következőkben ezért Radnóti átdolgozásának a *Don Quijote*-receptióban kitüntetett szerepére tekintettel egyfelől azt vizsgálom, milyen viszonyban áll Cervantes és Győry Vilmos szövegével, s másrészt megkísérlem a szöveget a költői életmű kontextusában elhelyezni.

„Don Quijoték ezreire van szükség”

Radnóti Miklós nem tudott spanyolul,⁴ költészete Federico García Lorca révén mégis szorosan összefonódott a spanyol irodalommal. A spanyol polgárháború, Lorca alakja és mártírhalála számos versében hagyott nyomot (*Elégia; Aludj; Istenhegyi kert; Hispánia, Hispánia; Hej, Federico García Lorca*). Schöpflin Gyula, Baróti Dezső, Tolnai Gábor és mások visszaemlékezéseiből pedig azt is tudjuk, hogy Radnóti nemcsak a spanyol események iránt érdeklődött élénken, de Lorca verseinek magyarra ültetésével is megpróbálkozott. Az angol–spanyol kétnyelvű kiadásból készült nyersfordításokat Bálint György készítette számára, akinek 1936-os spanyolországi élményeiből összeállított *Spanyolországban jártam* című kötete József Attilát is megihlette (*Egy spanyol földműves sirverse, Március*).⁵

Feltehető, hogy a *Don Quijote* is Radnóti 1937-es párizsi tartózkodása során, illetőleg Bálint György és mások révén került a látókörébe. Maga Radnóti legalábbis a „*Livre d'Art világhiállítás*” című 1937-es cikkében számol be a Párizsban látott *Don Quijote*-illusztrációkról, s írásaiban másutt, tudomásom szerint, nem fordul elő Cervantes vagy műve.⁶ Ekkor vett részt a Lorca emlékének szentelt írókongresszuson Schöpflin Gyulával együtt, aki szintén megjárta Spanyolországot, s a *Nyugatban* időről időre publikált a *Don Quijotéről*.⁷

A Lorca-fordításokban közreműködő Bálint György szintén több írásában utal Cervantesre: 1935-ben például a Fojdor Saljapin főszereplésével forgatott *Don Quijote film* (rendezte G. W. Pabst) elmélkedik a kóbor lovagról, s határozottan tagadja, hogy bolond vagy nevetséges volna. A szélmalomharc hőstét – a

4 „Német és francia költők nyelvén értek...” – írja maga Radnóti egy helyen („[A könyv és az ember].” In Ferencz Győző (szerk.): *Radnóti Miklós Összegyűjtött Prózaí Írásai*. Budapest, Osiris, 2007. 73.).

5 Tolnai Gábor „*Radnóti Miklós*” című cikkében (ItK 1962/5., 614.) ír a vázlatban maradt Lorca-fordításokról, de utal rájuk Schöpflin Gyula „*Közélet és magánélet IV.*” (Irodalomtörténet 1978/4, 1013.) című írásában is. Lásd még a Réz Pál szerkesztette *Erőltetett menet*. In memoriam Radnóti Miklós (Budapest, Nap Kiadó, 1999) című kötetben összegyűjtött írásokat, különösen Baróti Dezső (108–129) és Pierre Robin (132–136) cikkeit. E források alapján a Lorca-fordítások történetét rekonstruálja Emery George: *The Poetry of Miklós Radnóti: A Comparative Study*. Karz-Cohl, New York, 1986. 286–292., valamint jóval pontatlanabban Jánosi Zoltán: *La acogida de Federico García Lorca en Hungría: la vida y poesía de Federico García Lorca*. Almería, Universidad de Almería, 2007. 11–15. A spanyol polgárháború magyar költészetre gyakorolt hatása a *Guernica* című antológia oldalain tanulmányozható (Budapest, Magvető, 1963).

6 In Ferencz Győző (szerk.): *Radnóti Miklós Összegyűjtött Prózaí Írásai*, 63.

7 Vö. Schöpflin Aladár: „*Madrid, 1616. április 23.*” *Nyugat* 1916/8.; „*Don Quijote*” *Nyugat* 1926/7.

Radnóti is bevallottan ható Lukács György értelmezéséhez hasonlóan⁸ – szociológiai érzékenységgel és éleslátással, valamint némi anarchizmussal ruházza fel, aki „bátran nekirohan ezeknek a »sérthetetlen« érdekeknek” (410). Bálint már-már politikai programot fogalmaz meg: „mindezek alapján nagy szükség volna Don Quijotéra. [...] Szükség van rajongására és fanatizmusára, de ez a rajongás fegyelmezett legyen, és ez a fanatizmus hideg. [...] Don Quijoték ezreire van szükség. Don Quijote-seregekre: az egyetlen Don Quijoténak el kell tűnnie, és a tömegeknek kell Don Quijotévá válniuk” (uo).⁹ Hogy nem csak felületesen érdekelte Cervantes műve, 1938-as „Még egyszer Saljapin” című cikkéből láthatjuk, ahol is a színész alakítása kapcsán újra visszatér Don Quijote figurájához, s Jean Cassou két évvel korábban megjelent, a cervantológiában azóta is viszonyítási pontnak számító könyvére hivatkozik.¹⁰ Gondos Ernő továbbá arról is beszámol, hogy az 1942 áprilisában Cserépfalvi Imrével és Kovács Imrével egyszerre letartóztatott Bálint Cervantesszel foglalkozott a börtönben: „Közel fél évet töltött Bálint György a Margit körúton, vizsgálati fogságban. Spanyol nyelvkönyvet és a Don Quijote első kötetét adta be neki felesége. Spanyolul tanult!”¹¹

Csak találgatni tudok azt illetően, szándékában állt-e magának Bálint Györgynek a *Don Quijoté*t lefordítani s megjelentetni azt, vagy esetleg Radnóti számára készített volna nyersfordítást, amint a Lorca-versek esetében tette. A végül 1943 karácsonyára megjelent kötet fogantatása körüli homályt nem osztják el a Bálinttal együtt raboskodó kiadó, Cserépfalvi Imre visszaemlékezései sem. Az ötlet legalábbis közös voltára utal az, hogy a '40-es évek fordulójáról, tehát éppen a spanyol témák felbukkanása és Bálint bebörtönzése idejéről így ír Cserépfalvi: „gyakran értekeztünk szerzőimmel, Bálint Györggyel, Kovács Imrével és Pálócziával arról, hogy milyen témájú könyveket kellene sürgősen megjelentetni. [...] E kis szellemi kör egyre bővült, Radnóti Miklós [...] is tagja volt”.¹² Mi több, Cserépfalvi – nyilvánvalóan tévesen – 1938 körülre teszi a kiadásában megjelent kötet keletkezési időpontját is, melynek ötletére az előbbieken leírthoz hasonló közös munkára utaló többes számban emlékezik: „Ebben az időben kapcsolódott be Miklós egyre jobban a Cserépfalvi Kiadó munkáiba: az ifjúsági irodalomban akkoriban sok bányász, egyforma könyv jelent meg. Az a gondolatunk támadt, hogy meg kellene próbálni a világirodalom nagy klasszikusainak egy-egy művét az ifjúság számára átdolgozni, és újszerű grafikákkal megjelentetni. A 10 kötetre tervezett sorozat első kötete: Cervantes

8 Lukács ifjúkori regényelméletében (Lukács György: *A regény elmélete*. In Uő: *Heidelbergi művészet-filozófia és esztétika. A regény elmélete. Ifjúkori művek*. Magvető, 1975. 479–593.; majd később *Cervantes* című esszéjében elemzi a *Don Quijoté*t. Lukács György: „*Cervantes*”. In uő: *Világirodalom I.* Budapest., Gondolat, 1969, 9–16. Radnóti többek között a fentebb hivatkozott „*A könyv és az ember.*” című írásában (71–72) említi Lukács eszméit.

9 Bálint György: *A toronyőr visszapillant*. Budapest, Magvető, 1961. [1935] I/400–402.

10 Uo. II/232–5 (1936-ban jelent meg a könyv, a cikk pedig 1938-ból származik.)

11 Gondos Ernő: *Bálint György alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, Szépirodalmi, 1969. 213. Hivatkozik rá Emery George (i. m. 641, 83. jegyzet), aki a szóban forgó kötetet látta is („the copy was displayed at the special György Bálint memorial exhibit that opened at the Nyugat museum /the former home of Lóránt Basch/ on Thursday, 29 October 1981.” – magam nem jártam szerencsével a PIM anyagának átvizsgálása során).

12 Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései I.*, Budapest, Gondolat, 1982, 260.

Don Quijotéja Radnóti Miklós átdolgozásában, Enyvvári Herbert illusztrációival nagy sikerrel jelent meg." (97.) Nem kizárható, hogy a *Don Quijote* ifjúsági átdolgozásának ötlete, de legalábbis az a tény, hogy épp e regény lett a sorozat egyetlen megjelent darabja, összefügg Bálint György *Don Quijote-víziójával*. Azt, hogy Radnóti Cervantes-átdolgozása Bálint Györgytől nem teljesen független, az átdolgozás keletkezéstörténetének hiteles forrásokkal dokumentálható szakasza is alátámaszthatja.

Ferencz Győző monográfiájából tudható, hogy Radnóti Miklós feleségének küldött, mátraházi keltezésű – publikálatlan, és pillanatnyilag nem kutatható – leveleiben utal arra, hogy a *Don Quijotén* dolgozik.¹³ Az üdülési lehetőséget Ortutay Gyula szerezte a második munkaszolgálatból visszatért költőnek, aki föltehetően itt látott hozzá a munkához. Noha Ortutay a készülő Cervantes-átdolgozásról nem tesz említést, emlékező szavainak jelentőségét aligha becsülhetjük le: „*az eljövendő magyar közoktatásügy gondjairól, feladatairól beszélgettünk, 1943 októberében. Azon az őszön mindkettőnknek akadt némi pénze, gondolom, Miklós a '43 őszére megjelent Orpheus nyomában kötetéért kapott honoráriumából tett félre erre az útra; a mátraházi vasutasüdülőben kaptunk két egyágyas szobát, s igen terveztük, hogy a tíz napot végigbeszéljük, alusszuk, olvassuk. [...] Két vers, '43 novemberi dátummal az itteni élményekhez kapcsolódik: egyik a Mint észrevétlenül, ahol is nemcsak a »megrendelésre fordít«, »eladja verseit«, »már szerződést bogoz« jut eszébe, hanem a záró strófa hangvétele is ezekre a napokra utal, legfőbb témánkra: »a gyermekekre gondol« – mondja a vers, s mi valóban főként az eljövendő fiatal nemzedékekről, az iskola, a művelődés eljövendő reformjáról beszélgettünk. [...] Bálint György sorsa is ott forgott akkoriban témáink között. Az Ötödik ecloga őt idézi.*”¹⁴

Talán nem tévedés a *Mint észrevétlenül* háttereként a gyermekeknek szánt *Don Quijote*-átdolgozásra is gondolni. Feltételezésünket erősítheti a szóban forgó költemény utolsó versszakának Ortutay által nem idézett, sokatmondó félsora:

*És míg tollára dől, a gyermekekre gondol,
és nincs nehéz szívében most semmiféle góg,
mert értük dolgozik, akár a néma portól
csikorgó gyárban élők s műhelyben görnyedők. (kiemelés tőlem)*

Amennyiben a sorok mögött önéletrajzi vonatkozásokat sejtünk (amint a vers születésének körülményeit ismerő Ortutay teszi), gondolhatunk-e vajon Radnóti más, kifejezetten gyermekeknek szánt művére, mint a Cervantes-átdolgozásra, amin épp akkor dolgozott? Másfelől talán nem túlzás összefüggést sejtteni a

13 ö. Ferencz Győző: i. m. 593. Radnóti Vas Istvánnak is küldött levelet Mátraházáról. Ebben a következőket írja: „*A Don Quijotét nyögöm, remélem, készen viszem haza. Aztán a Szerb Tóninak fordítottam le áhitott Rimbaud-ját, véletlenül nem választott rosszul (Ma bohéme), ez minden. Verset nem írtam, a Búsképű lovag teljesen megevevtt.*” (Radnóti Miklós – Vas Istvánnak, Mátraháza, 1943. október 12. Közli: Monostori Klára: *Vas István levelesládájából*. Holmi 1994. augusztus 8. 1102–1115.) Hálás köszönetemet szeretném kifejezni Bíró-Balogh Tamásnak, aki a levélrészletre felhívta a figyelmemet.

14 Ortutay Gyula: „*Mátrai emlék.*” [1969] In Uő: *Fényes, tiszta árnyak*. Budapest, Szépirodalmi, 1973, 207.

Don Quijote-átdolgozás munkálatai és a regény iránt érdeklődő Bálint György sorsa fölötti beszélgetések között sem. Amennyiben helytálló a keletkezéstörténet mozaikjait egymás mellé illesztő hipotézisünk, Radnóti *Don Quijotéja* olyan költeményei közé illesztve értelmezendő, mint a Federico García Lorca és Bálint György sorsát tematizáló elégiák és eclogák, a *Mint észrevétlenül*, vagy az *Orpheusz nyomában* műfordításai.

Mielőtt azonban a szöveg elemzését és értelmezését megkezdhenénk, a Cserépfalvi kiadásában készülő kötet még egy nem jelentéktelen kontextusára kell utalnunk, s ez nem más, mint Mándy Iván szintén 1943 karácsonyára, a Vigilia felkérésére és gondozásában megjelent, mára azonban gyakorlatilag elfeledett átírása.¹⁵ A megfelelő Cervantes-fejezetre csak igen távolról emlékeztető „*Don Quijote és Don Gomoco*” című fejezetet (89–92) Mándy arra használja fel, hogy saját irodalmi környezetét a „szövegbe beleírja”.¹⁶ Don Gomoco (Cervantesnél Cardenio) vendéglőkben írja legjobb verseit, egy bizonyos Don Apuleya de Felfalám „*vele[m] viteti el a műveit a kiadókhöz*”. Míg az eddig mondottakban Mándy fiatalkori önarcképére ismerhetünk rá, a fejezetet lezáró szarkasztikus mozzanat mintha Radnóti mátraházai pihenésére utalna: Don Gomoco ugyanis Don Quijote dárdáját mankóként használva sántának tettei magát, hogy beutalják egy üdülőbe... Vajon milyen viszony húzható a Vigilia és a Cserépfalvi egyszerre megjelent *Don Quijotéja* között, különösen, ha figyelembe vesszük Radnóti és a katolikus kiadó egyre hidegebb viszonyát?¹⁷

„korábbi szövegekből készített »válogatás«”

Ha nem is tudjuk egyelőre minden kétséget kizáróan felgöngyöltetni Radnóti *Don Quijotéjának* keletkezéstörténetét, forrásait illetően jóval biztosabb talajon járunk. Amint az az 1943-as kötet kolofonján olvasható: „*Az átdolgozó haszonnal forgatta Cervantes remekművének György [sic!] Vilmos-féle teljes magyar fordítását (Az elmés nemes Don Quijote de La Mancha, Révai, é.n.) és az ifjúságnak szánt francia átdolgozást (Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche, Hachette).*” A magyar fordítás bizonyosan az 1926-os, Schöpflin Aladár által is recenzeált kiadás,¹⁸ mivel mind az 1942-es, mind az egy évvel későbbi kiadás tartalmaz évmegjelölést. A meglehetősen hiányosan hivatkozott francia szöveg pedig a párizsi Hachette

15 Possonyi László: *Tettenérés*. Budapest, Ecclesia, 1980. című könyvében emlékszik így vissza: „*A fiatal Mándy Iván elbeszéléssel, Hunyady István versekkel jelentkezett, s mondani sem kell, hogy ők sem zörgettek hiába. Mándy Iván egyébként a Vigilia könyvkiadótól is kapott munkát. Megindítottuk az Ifjúság klasszikusai című sorozatunkat, és mind Cervantes Don Quijote-ját, mind Mark Twain Koldus és Királyfi című művét Mándy Iván dolgozta át a fiatalok számára. Oly jól végezte ezt a munkát, hogy reá hárult Beecher Stowe Tamás bácsi kunyhója, a rabszolgaság eltörléséért indított mozgalom bestsellerjének átdolgozása is.*” (253)

16 Balassa Péter szerint Mándy prózájának irodalmiságának kulcsa „*az irodalom szétírása, illetve a már meglévő klasszikus szövegbe való beleírás*”, aki e poétika előképeként említi is Cervantest, ám anélkül, hogy a *Don Quijote* és Mándy kapcsolatára kitérne. (Balassa Péter: „*Mándy és az írás-olvasás*”, *Holmi* 1996/4, 566–567.)

17 Lásd Radnóti 1942. január 26-i naplőbejegyzését (Radnóti Miklós: *Ikrek hava. Napló*. Budapest, Osiris, 2003., 185.) Vö. Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, Osiris, 2005., 507–511.)

18 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította György Vilmos, bevezette Dr. Wildner Ödön. Budapest, Révai, [1926]. A kiadás évét Rákosi Marianna határozta meg idézett bibliográfiájában.

kiadó – ahol Cervantes regénye több fordításban és számtalan alkalommal megjelent – „*Bibliothèque Rose Illustrée*” sorozatában megjelent, Bertall és Forest által illusztrált változata, mely Filleau de Saint-Martin azonos című, 1670-es években készített fordításának átdolgozása. A Radnóti által használt példányok felkutatása mindeddig nem járt sikerrel, és azt sem zárhatjuk ki, hogy a kötetek nem is az ő tulajdonát képezték. A francia könyv a megbízással együtt akár Cserépfalvitól is érkezhetett, aki fiatalkori párizsi tartózkodása alatt éppen a Hachette-nél dolgozott raktárosként.¹⁹

A francia szöveg – átdolgozójának neve a birtokomban lévő 1924-es kiadásban nincs feltüntetve – voltaképpen Filleau de Saint-Martin fordításának csonkolt változata: szövege azon alapszik, ám a kitérések, beszédek java része, valamint jó néhány kevésbé fordulatossá kaland hiányzik belőle.²⁰ A XVII. századi fordító, sorban a harmadik a franciák közül, persze maga is jócskán élt kihagyásokkal és rövidítésekkel, továbbá a spanyol szöveg vaskosságát is a francia ízléshez igazította (később pedig két apokrif kötetet is megjelentetett). A francia nyelven megjelent *Don Quijoték* közül ez az első, amely valóban *franciára fordította* Cervantes művét, amennyiben a korábbi göröcsös, szó szerinti fordításokhoz képest élvezetes francia szöveget hozott létre Filleau de Saint-Martin. Talán ennek is köszönhető, hogy a fordító a Dauphinnek, XIV. Lajos fiának ajánlotta négy kötetben kiadott munkájának első könyvét.²¹

Ebből az eredeti művel szemben a célnyelvi szempontokat előnyben részesítő, az ifjúság számára átdolgozott francia változatból kölcsönözte Radnóti saját változatának struktúráját és dramaturgiáját. A fejezetbeosztáson a megrövidített francia kiadáshoz képest némileg alakított: Don Quijote első útját vissza-egészítendő beillesztette eredeti helyére a francia kötetben nem szereplő, András juhászbojtár felszabadítását elmesélő kalandot. Így azonban új, Cervantesnél (és a cervantesi tagolást tökéletesen tiszteletben tartó, csupán egyes részeket elhagyó Hachette-kiadásban) nem szereplő fejezet jön létre. Később hasonló módon eljárva, a Hachette-hoz képest új fejezetet nyitva éppen az eredeti struktúrát állítja helyre, amikor Sancho kormányzóságának – Cervantesnél egy közbeékelte fejezettel elválasztott – szakaszait bontja meg, vagy amikor a történet végét szakasztöréssel lassítja. Teljesen elhagyja azonban a fogadóbeli kalandot, melynek – megfelelően finomított – burleszkjelenetein a Hachette-kiadás olvasói jól szórakozhattak, s helyére a Don Quijote szerencsés „győzelmével” végződő, bencés barátokkal és a biscoyai hölgyvel megesezt kalandot illeszti (9. fejezet).

19 Cserépfalvi: i. m., 29.

20 Ezekről az átdolgozásokról írja Gerard Genette: „*Don Quichotte allégé de ses discours, digressions et nouvelles rapportées*” (Genette, Gérard: *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris, Seuil, 1982. 266.)

21 A Don Quijote francia fordítás- és fogadtatástörténetének első két évszázadát 1500 oldalon feldolgozta Maurice Bardon: „*Don Quichotte en France au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Paris, Honoré Champion, 1931. *Slatkin Reprints* II/327–346. A szóban forgó fordításról a következőket írja: „*omissions et allongements, suppressions et paraphrases [...] cédé à son goût de l'atténuation, de la fausse élégance*” (334); „*Filleau de Saint-Martin a naturalisé en France le Don Quichotte.*” (345)

Radnóti nem csak követi több-kevesebb következetességgel a francia kiadás beosztását követi, hanem terjedelmes – általában elbeszélő – részeket átültet szövegéből. Ahol nem a Hachette-féle változatból fordít, ott Győry Vilmos szerényen csak haszonnal forgatottnak titulált magyar fordításából merít. Mindenekelőtt Don Quijote és Sancho párbeszédeit takarják e szakaszok, amelyek a francia kiadásban is jól felismerhetően régiesebb, a XVII. századi szöveghez képest alig módosított formában szerepelnek. E helyeket csaknem szó szerint veszi át Radnóti Győrytől, ám a szöveget általában egyszersmind rövidíti, vagy átfoglal-mazással könnyíti a spanyol megfogalmazást követő, idegenszerű szerkezeteken. Mindent egybevetve Radnóti szövege igen nagy mértékben valamelyik korábbi szöveg újramondásának tekinthető.

Akár a francia, akár a magyar „eredetiről” legyen is szó, Radnóti a jellegzetes fordulatokat megőrizve, de nem szó szerint követi forrását, amikor pedig mindkét szöveghez képest tömörít, Győry fordításából átvett kifejezésekből alkot új mondatokat. Olykor saját invenciójával gyógyítja a megcsonkolt részeket, míg máskor a két forrás keveréséből Győry-féle magyar szövegben szereplőktől eltérő fordítói megoldások születnek. Radnóti egyéni megoldásait mindenekelőtt a közmondások és tulajdonnevek fordításaiban fedezhetjük fel. A szent testvériség jelentésű Santa Hermandad, a XVI. században megalakított spanyol milícia (polgárőrség) nevét „*magas Bíróság*”-ra magyarítja – Mándyhoz némiképp hasonló módon, akinél rendőrség szerepel. A Cervantes szavaihoz e helyütt meglehetősen hű francia szöveghez, illetőleg az azzal egybevágó Győry-fordításhoz képest a testvériség jelentésmezejének elvesztése miatt új, de cervantesinek látszó elemeket hoz játékba:

Győrynél: „*Most pedig egy szóval se mondj ellent, mert ha csak gondolatban képzeled is, hogy én akármely veszély elől, főleg pedig a mostani elől – melyben csakugyan lehet az ijesztésnek némi árnyéka – félelemből menekszem: akkor meg sem moccanok innét, hanem bevárom egyesegyedül nem csak a Santa Hermandad-ot, hanem Izrael tizenkét törzskének minden testvérét és a hét Makkabäust és Kastort és Polluxot s a világ valamennyi testvéreit és szövetségeseit.*”²² (218)

Radnótinál: *Most pedig egy szóval se mondj ellent, mert ha csak egy pillanatig is azt gondold, hogy csakugyan félelemből menekülsz, akkor meg sem moccanok, hanem bevárom itt egyes-egyedül nemcsak a magas Bíróság embereit, hanem Izrael tizenkét törzsét, a spanyol hadsereget, Frankhon összes vitézeit és az óriások egész lovasságát!*²³ (70, kiemelés tőlem)

Kétségtávol Radnóti hozzatétele az átdolgozást lezáró, [*Don Quijote sírverse*] címmel költeményként is számon tartott sírfelirat személyes hangú tercínái. A Cervantesnél tízoros, a Hachette-kiadásban egyáltalán nem szereplő verset

22 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította Győry Vilmos. Budapest, Révai, 1942. I. kötet, 218.

23 Cervantes *Don Quijote*. Radnóti Miklós átdolgozásában. Budapest, Cserépfalvi, 1943. 217.

Radnóti szonetté bővíti. Míg a négyesekben a Győry Vilmos által tolmácsolt cervantesi gondolatokat és kifejezéseket variálja, harmadik szakasza – Cervantestől meglehetősen idegen módon – közösséget vállal a megdicsőülő lovaggal, a negyedik pedig a prédikátor hangját idézi:

*„Hóbortos volt, akár mindannyian,
kik többre s jobbra vágyunk itt e földön,
s halálunkig nem hagyjuk annyiban.*

*Legyen testének könnyű lent e börtön,
e sír! a szép erdők, mezők helyett.
Gondoljunk rá e néma hant felett!”*

Nem meglepő, hogy a fiktív történet Carrasco Sámson szájába adja a fenti szavakat, az a tény, hogy az átdolgozás egészére jellemző tömörítés helyett itt bővítéssel találkozunk, mindenképpen Radnóti módosításának kiemelt fontosságára utal.

S Radnóti módosítása mindenekelőtt az, hogy Don Quijotéje nem groteszk figura: pórul jár, de nem fejjel megy a falnak, és nem szégyeníti meg rendszeresen Sancho (hiszen ezeket a jeleneteket akkurátusan kikerülte Radnóti). A fegyverhordozó pedig – szövegének megrövidítése következtében – egyáltalán nem az a cserfes, feleselő ellenszóló, mint Cervantesnél. Amint a sírfelirat átdolgozásából is kitűnik: a Győrynél szereplő „bolond” szót Radnóti a „hóbortos” kifejezésre cserélte. Fontos megjegyeznünk, hogy a kóbor lovag felszín alatti rezignált életbölcességét hangsúlyozza Bálint György említett „Szélmalomharc” című írása, de Márai 1942-es előszava is.²⁴ Radnóti továbbá következetesen helyesbíti Cervantes regényének szándékolt vagy szándékolatlan logikai bukfenecit, dramaturgiai bonyodalmait – azaz „bolondságát”. Az első kötet harmadát kitevő közbeékelte történetet áthidaló Micomicona-Dorottya megfeleltetést még a francia szövegből veszi át, de saját egyszerűsítése, hogy Sancho nem veszi el Don Quijote Dulcineához írott levelét, hanem azt együtt olvassa el a pappal s a borbélyal. A forrásául szolgáló kiadásoktól eltérve javítja a Sancho szamarának ellopásával kapcsolatos „cervantesi tévedést” is.²⁵

Radnóti átdolgozását mérlegelve érdemes egy pillantást vetnünk Mátyás Iván korábban már szóba hozott átírására is. (A két szöveg eltérő poétikáját pontosan jelzik a paratextuális jelzések: az idézett kolofonon Radnóti munkáját átdolgozásnak, Mátyást – ezúttal a belső címloldalon – átírásnak nevezi a kiadó.) Mátyás,

24 Vö. Fried István: „Márai Sándor és a spanyol világ.” Nagyvilág, 2001/7. 169–183.

25 A Révai-féle kiadások XXIII. fejezetében hosszú fordítói lábjegyzet taglalja Cervantes feledékenységét, regényének következtelenségeit. Vö. Csuday Csaba: „Öt pont a magyar Don Quijote történetéhez.” Holmi, 2005/3., 322–325.; Bikfalvy Péter: „Győry Vilmos, a Don Quijote fordítója (Kis magyar palimpszeszt).” Filológiai Közlöny 2006/ 3–4 (2008), 293.; Francisco Rico: „A Quijote szövegtörténete.” In Cervantes és a Don Quijote. Szerkesztette Csuday Csaba. Piliscsaba, PPKE BTK, 2005, 185–235.

aki – „az idegen nyelvekkel hadilábon áll[t]”²⁶ – kizárólag a Radnóti által is használt Révai-féle kiadás alapján dolgozott.²⁷ Mándy átírásának két legfontosabb jellemzője a párbeszéd és – Genette szavával élve – a „bőrleszk travesztia” (67): modern nyelven pergő dialógusokká és humorban bővelkedő jelenetekké alakított ugyanis szinte minden elbeszélő részt. Cervantes regényének olyan alapvető rétegeit állítja ezzel reflektorfénybe (gyakran nyers humor, paródia, dialogicitás, tiszteletlenség), melyek a *Don Quijote* első olvasói számára bizonyosan jobban érzékelhetők voltak, mint az illemhez igazított francia fordítások által befolyásolt XIX. vagy XX. századi befogadók – köztük Radnóti – számára, akik kimért fordítások közvetítésével, történeti távlatból s a kanonikus műnek kijáró tisztelettel fordulnak Cervanteshez. Mándy átírásának nem kevésbé figyelemre méltó elemei a nyelvjátékok és magyar irodalmi vonatkozások, melyek révén a *Don Quijote* tolmácsolói közül egyedülként sikerült Cervantes nyelvi humorát és irodalmi utalásrendszerét „lefordítania”. A cervantesi beszélő nevekből Mándy – spanyol-tudás és francia minta híján – azokat magyarította, melyek hangzásukban magyar szavakra hasonlítanak. Micomicona hercegkisasszonyt példának okáért Cicamica királykisasszonyra (137) változtatja, és Micomico országa Mándy *Don Quijote*-ja szerint „*Meotis tavánál lehet*” (101). A lovag csak amúgy Rózsa Sándor-osan „*összevonja szemöldökét*” (104), de elhangzik az intertextusként is értelmezhető „*csatára, vitézek*” (141) felkiáltás és a „*sehonnai*” (145) jelző is. Radnóti átdolgozása különösen Mándy átírásának nyersességéhez képest visszafogott, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy tompítja a Búsképű Lovag groteszk és karikatúrisztikus vonásait, s sokkal inkább tragikus hősként állítja elének.

Radnóti szövegének másik vonatkoztatási pontja Győry Vilmos 1943-ban már háromnegyed évszázados fordítása. Talán gyanakodhatunk arra, hogy Radnóti Győrytől kölcsönzött szakaszokon elvégzett változtatásai nemcsak a megcélzott olvasóközönséget szem előtt tartva következtek be, hanem egyúttal a teljes magyar fordítás szövegének olvashatóságáról, érthetőségéről is árulkodnak. Megítélésem szerint Radnóti átdolgozása – ha nem is olyan radikálisan, mint Mándyé – azt is jelzi, hogy Győry (részint azóta is változatlan) megoldásai felett eljárat az idő. Egyetlen kiragadott példa a második kötet 67. fejezetéből:

Az 1926-os szöveg, mely csak helyesírásában különbözik az 1876-os első kiadásától:

„S már több ízben figyelmeztettelek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd minden lépten-nyomon a szűrőd újjából. De úgy látszik, az az intés elhangzó szó volt a pusztában. Falra hánytam a borsót.

26 Vámos Miklós írja visszaemlékezésében: „Kérdeztem, mivel foglalkozik. Il faut cultiver notre jardin, felelte, dárabos kiejtéssel. Gondolom, köztudott, hogy Voltaire *Candide*-jének utolsó sora ez. Mándy Iván nem szégyellte, hogy az idegen nyelvekkel hadilábon áll, lefordíttatta magának. Műveljük kertjeinket. Hol az a kert, az Isten szerelmére! – mondta Mándy égre emelt arccal.” ÉS, 49/17. (2005. 04. 29.)

27 Az egyértelműen a Révai-kiadásból vett idézetek árulkodnak a forrásról, így *Don Quijote* Dulcineaéhoz írt levele (Cervantes: *Don Quijote*. Átdolgozta Mándy Iván. Budapest, Vigilia, 1943, 89, Cervantes 1942/43, 268) vagy a nevezetes „Az értelem hiányának értelme, mely az én értelmemben mutatkozik, értelmet annyiira meggyengíti, hogy érthető, hogy szépséged ellen panaszra fakadok!” mondat. (Mándy 9, Révai 1942/3, 36)

– Nagyságod szakasztott úgy tesz, – viszonzotta Sancho – ahogy a példabeszéd tartja: Azt mondja a tepsi az üstnek, menj innen, te kormos.”²⁸

Ugyanez Radnótinál:

„De hiába figyelmeztet téged az ember ilyesmire, pusztában elhangzó szó az intelem. Falra hányt borsó!

– Nagyságod szakasztott úgy tesz, – felelte Sancho – ahogy a példabeszéd tartja: bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfejű!”²⁹

Szász Béla 1955-ös, Győry szövegét frissítő átdolgozásában:

„S már több ízben figyelmeztettelek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd minden lépten-nyomon a szűrőd újjából. De úgy látszik, az intés pusztába kiáltó szó volt. Falra hánytam a borsót.

– Kegyelmed szakasztott úgy tesz, – válaszolt Sancho – ahogy a példabeszéd tartja: Azt mondja a tepsi az üstnek, menj innen, te kormos.”³⁰

Benyhe János 1962-es átdolgozásában és 2005-ös fordításában:

„S már sokszor figyelmeztettelek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd őket lépten-nyomon a szűrőd újjából. De úgy látszik, az az intés pusztába kiáltó szó volt. Falra hánytam a borsót.

– Kegyelmed szakasztott úgy tesz, – válaszolt Sancho – ahogy a közmondás tartja: bagoly mondja verébnek, de nagy a fejed.”³¹

Kétségtől úgy tűnhet, a spanyolból készített fordítás döcögős megoldásaihoz képest Radnóti átdolgozása javított a szövegen, különösen ami az idegenszerű vagy eltorzult közmondásokat illeti. (Bár már Győry is magyar közmondással helyettesít a háromból egyet, a Hachette-kiadásban pedig még szabadabban adaptálja a fordító a francia nyelv repertoárjához.) Ám figyelembe kell vennünk azt is, nem szándékolta-e, hogy Sancho sánta közmondásokkal példálózik – amennyiben egyáltalán idegenszerűen hatott a XVII. századi spanyolban a tepsi és az üst, vagy 1926-ban és 1943-ban a példabeszéd szó közmondás-értelemben való használata. E dolgot keretei között mindazonáltal nem áll módunkban azt sem megvizsgálni, befolyásolja-e a fegyverhordozó alakjának komikumát, ha három helyett kettő közmondással él. Arra a kérdésre pedig, hogy Benyhe vajon Radnóti megoldásainak ismeretében mozdította-e el Győry fordítását a forrásnyelvtől a célnyelv irányába, talán az átdolgozás fogadtatása és utóélete adhat választ.

28 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította Győry Vilmos. Budapest, Athenaeum, 1876, 420, ill. Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította Győry Vilmos. Budapest, Révai, 1942/II, 591.

29 Cervantes: *Don Quijote*. Radnóti Miklós átdolgozásában. Budapest, Cserépfalvi, 1943., 221.

30 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordítását átdolgozta Szász Béla. Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1955/II, 577.

31 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordítását átdolgozta Benyhe János. A verseket Somlyó György fordította. Budapest, Magyar Helikon, 1962, 815., illetve Miguel de Cervantes Saavedra: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordításának és Szász Béla szerkesztői javításainak részleges felhasználásával Benyhe János fordította. Budapest, Európa, 2005/II, 687.

„szekundér-természetű alkotás”

Radnóti *Don Quijotéjének* – mind ez idáig nem leltem korabeli kritikai visszhangjára. Aligha magyarázhatjuk e hiányt pusztán Radnóti helyzetének ellehetetlenülésével és a háborúval, hiszen az alig néhány hónappal korábban megjelentetett *Orpheus nyomában* szinte minden jelentős folyóirat recenziálta, s Radnótinak versei és cikkei jelennek meg 1944 tavaszán, például a *Magyar Csillag* hasábjain. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a *Don Quijoté* irodalmi körökben – ahogy a *Mint észrevétlenül* is sugallja – megrendelésre készült fordításnak, vagy Rába György Mándy átirását illető szavaival: „szekundér-természetű alkotás”³²-nak ítélték, s ezért maradt észrevétlen.

Amint a bevezetőben céloztunk rá, *Don Quijote*-átdolgozása azóta is legfőljebb bio-bibliográfiai tényként szerepel a legtöbb Radnótiról írott tanulmányban. Ritka kivétel Emery George, aki vaskos könyvének „*A fordító-költő mint kenyérkereső*” című részében néhány oldalt a Cervantes-átdolgozásnak szentel, s értelmezésére is vállalkozik. Emery George nem tud a mátraházai levelekről, ezért a szöveg keletkezését korábbra teszi, továbbá Cervantes regényének Radnótira gyakorolt hatásából eredezteti az átdolgozást. Feltételezése szerint Radnóti Szerb Antal „*Dulcinea*” című esszéjének – mely 1936-ban Szegeden a *Sziget* folyóiratban jelent meg – ismeretében fordult a *Don Quijote* felé. Ebből kiindulva Emery George az átdolgozást Szerb Cervantes-értelmezésével veti össze (nem fordítva figyelmet arra, hogy az esszében épp az ifjúság számára készült csonkított átdolgozások ellen érvel Szerb Antal). Olvasatában elsősorban Radnóti kései költészetének lírai énjét és témáit: a valóságtól elszakadó alkotói világot, a járkáló halálraitélt rezignált és anakron álmait (a Szerbnél e költői álomteremtés allegóriájává kibontott Dulcineát ideértve) hozza kapcsolatba az átdolgozással. Figyelemre méltó felvetése szerint Cervantes regényének dialogicitása az eclogák és más versek párbeszédes jellege mellé állítható, amit az is alátámaszthat, hogy *Don Quijote*, mint ismeretes, halála előtt fontolóra veszi, ne folytassa-e pásztorköltőként kalandjait. Emery George tehát voltaképpen Radnóti saját alkotásaként fogja fel az átdolgozást – s noha a fordítások között tárgyalja, egyáltalán nem veszi górcső alá magát a szöveget, vagy azt, hol tér el a Radnóti szövege által sugallt értelmezés Szerbétől, illetve az eredeti mű kínálta horizontoktól. A könyvről úgy beszél, mintha a Cervantes által írottal egylényegű volna, s annak egyik angol fordításából idéz, amikor Radnóti szövegét elemzi.

Emery George értelmezése Sötér István Radnóti La Fontaine-fordításairól írott mondataival cseng egybe. Sötér szerint a – *Don Quijoté*hez némileg hasonló módon, a gyermekirodalom és magas költészet határmezsgyéjén elhelyezhető, és szintén 1943-ban elkészült – La Fontaine-fordítások némelyike „*megíratlan maradt Radnóti versek helyett szól, s az állatmesék ürügyén sokkalta bensőbb fájdalmak, sokkalta mélyebb nyugtalanságok látnak napvilágot, hogysesem e művekben az évszázadok óta szunnyadó alkotó s az imént még Apollinaire-t fordító magyar költő találkozását holmi véletlen érdeklődés – amolyan műfordítói kalandvágy – gyümölcének tekinthes-*

32 Rába György recenzióját lásd: Vigilia, 1944. január, 159.

sük”.³³ Ha fenntartjuk azt a föltevést, hogy Radnóti saját alkotásaként tekintett Cervantes-átdolgozására, Sőtér megíratlan versekről idézett gondolatát az átdolgozással egy időben keletkezett *Ötödik ecloga* „*Mégsem tudok írni ma rólad!*” sorára vonatkoztathatjuk, s megkockáztathatjuk, hogy mint Bálint Györgynek többszörös áttétellel íródott hommage-t fogjuk föl.

A Radnóti-recepciótól nem idegen biografikus értelmezések további lehetséges irányát először talán a szöveg első háború utáni újrakiadásakor Kormos István fogalmazta meg. 1953 óta számos alkalommal megjelent előszavában – a magyar *Don Quijoték* történetében nem szokatlan módon³⁴ – az átdolgozást a történelmi helyzettel hozza összefüggésbe: „*Radnóti Miklós, a modern magyar költészet egyik legnagyobb alakja, a fasiszta téboly idején mártírhalált halt költő írta újjá Cervantes művét. Minden sorában érezni lehet [...] azt az aktuális kicsengést is, amelyet a kor adott e halhatatlan remekműnek, Radnóti munkájakor, a második világháború idején.*” (1953, 6) Kormos szavaiban Radnóti munkája – különösen, amennyiben Don Quijote idézett sírversét Radnóti költeményének, tercínáit lírai énjének tulajdonítjuk – hitvallásként tűnik fel, ám bármennyire is külsődlegesnek vagy túlhaladottnak gondolhatjuk állítását, (legalábbis részleges) érvényessége mellett szól az, hogy Bálint György idézett programadó Cervantes-értelmezésével egybecseng.

Radnóti *Don Quijotéjét* – az átdolgozás létrejöttének dolgozatomban bemutatott bizonytalan körülményeit szem előtt tartva – mégis mindenekelőtt mint szöveget tanácsos vizsgálunk. Meggyőződésem szerint joggal tekinthetjük az életmű szerves részének akkor is, ha Radnóti jellegzetes szövegalkotási és -kezelési módszereire tudunk rámutatni e művében. Amennyiben kompilációként tekintünk a szövegre – tekintetbe véve, milyen mértékben merít Győry szövegéből, s miként dolgozza egybe a két forrást –, Takács Ferenc véleménye tűnhet érvényesnek, aki Emery George könyvéről írt recenziójában Radnóti szövegköziségben megragadható modernségét emeli ki. Mint leszögezi: „*Radnóti azok közé a költők közé tartozik, akik versükben az idegenből másolt elemeket, helyett, hogy eltüntetni igyekeznek, inkább célzatosan kidomborítják, s akiknél szembeűnően nagy szerepet kapnak a legkülönfélébb [...] imitációs eljárások*”.³⁵ Radnóti Cervantes-átdolgozásának sikere talán éppen annak tulajdonítható, hogy montázs módszerrel készített szövege jól harmonizál a Cervantes eredeti művében hangsúlyosan jelen lévő imitációs eljárásokkal. Kis túlzással azt is mondhatnók: ahogyan Cervantes a lovagregények nyelvezetéből és kortárs irodalmi mintákból keverte ki a maga nyelvét, úgy ötvözte Radnóti a francia ifjúsági kiadás szövegét Győry patinás megfogalmazásaival.

Radnóti poétikájának szövegek közötti válogatásban megragadható sajátosságára mutatott rá Szegedy-Maszák Mihály is. „*Radnóti Miklós és a Holokauszt irodalma*” című tanulmányában a következőket állapítja meg: „*[Radnóti] inkább korábbi szövegekből készített »válogatás«-ra, mintsem új szövegek előállítására törekedett. Ez a felfogás megfelelt Babits szemléletének, hiszen a Jónás könyve az átírásnak rendeli*

33 Sőtér István: „*La Fontaine és Radnóti Miklós*” [1948]. In *Uó: Tisztuló tükrök*, Budapest, Gondolat, 1966, 210.

34 Vö. Végh Dániel: „*Olvasható-e...*”

35 Takács Ferenc: „*Emery George: The Poetry of Miklós Radnóti*” *Itk* 1987–88/4, 500.

alá a teremtést.”³⁶ Bármilyen okból látott is neki Radnóti a *Don Quijote* átdolgozásának, bizonyosan ugyanez a törekvés nyilvánult meg választott munkamódszerében, s ezért oly fontos az, hogy szövegét mindenekelőtt mint kompilációt elemezzük. Szegedy-Maszák a szövegválogatást továbbá önazonosság-keresésével hozza összefüggésbe: „Radnóti költészetének sajátos jellegét az adja, hogy miközben sorsa egyre inkább a zsidósághoz kapcsolta, költőként mind jobban azonosította magát a nyelvi és kulturális közösségként felfogott magyarsággal” (uo). Abban a mozzanatban tehát, hogy nem pusztán a Hachette-kiadás francia szövegét fordította le „bérmunkában”, hanem fáradságos munkával összeolvasta a magyar fordítással, s Győry veretes nyelvét beleszótta a maga szövegébe, Radnóti kései költészetének törekvéseire ismerhetünk rá.

Éppen ezért fontos rámutatnunk, hogy az 1945 és 1990 között megjelent, valamint a legutóbbi kiadás szövege néhány helyen eltér a Cserépfalvi-féle kötettől. Az Ifjúsági Könyvkiadó szerkesztője (az 1953-as kötet impresszuma szerint Kormos István) a helyesírás aktualizálásán túl is eszközölt ugyanis bizonyos módosításokat rajta. E változtatásokat kétszeresen is indokolt „delfinológiai” jellegűeknek nevezni, hiszen Radnóti *Don Quijote* kalandjait (és a forrásául szolgáló Filleau de Saint-Martin-féle a „delfinnek”, azaz a Dauphin-nek ajánlott fordítás is) eleve gyermekfülek igényei szerint cenzúrázta, a szocialista könyvkiadás pedig olyas apró cenzori módosításokat ejtett meg rajta, amelyekhez hasonlókat Szörényi László *Delfinárium*ában vett górcső alá.³⁷ Így például az „Isten” szó kezdő nagybetűjét több-kevesebb következetességgel lecserélték kisbetűre, és egyes fordulatok gyökeresebb átalakítására (vagy törlésére) is sor került. Sancho Panza felesége az útítársak első hazaérkeztekor például hálaadás helyett („No, az Úristen kegyes volt hozzánk” 1943, 108) csupán elégedettségének ad hangot („No, akkor jól van” 1953, 78). Máskor egy-egy fohász marad el: „Látom, uram, – felelte Sancho – és adja Isten, hogy nem a tulajdon sírunkhoz érjünk...” (1943, 114) „Látom, uram, – felelte Sancho – csak ne a tulajdon sírunkhoz érjünk...” (1953, 82); „Az Úristen segítsen minket” (1943, 45) „az ég segítsen minket” (1953, 36). Bár e módosítások nem tűnnek lényegesnek, mégis hamisítanak, amennyiben úgy láttatják, mintha a Cervantesnél, Saint-Martinnél és Győrynél is meglévő fordulatokat Radnóti törölte volna.

Összefoglalás, következtetések

Radnóti *Don Quijote*-átdolgozásának tanulságait összegezve azt mondhatjuk: kérdéseink és a felmerült problémák mindegyike a szerző pozíciójával függ össze. Annak ellenére, hogy az értelmezők – és az olvasók – hajlamosak Cervantes műveként tekinteni a szövegre, az sokkal inkább Radnóti műveként látszik működni, annak ellenére, hogy nem tudhatjuk biztosan, ő maga mennyire tekintette saját alkotásának. E tekintetben érdekes adalék, hogy Cserépfalvi

36 Szegedy-Maszák Mihály: „Radnóti Miklós és a Holocaust irodalma.” In Uő: *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 181.

37 Vö. Szörényi László: *Delfinárium: filológiai groteszkek*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998.

hirdetése a *Híd* 1943. december 15-i számának 25. oldalán „*Radnóti: Don Quijote*”-ként hirdette a kötetet.

Kétségtelen, hogy Cervantes regényének teljes egészéről, hiányzó elbeszélői fogásairól, irodalomtörténeti vonatkozásairól és szatirikus hangjáról nem sokat sejtet Radnóti átdolgozása (Cid Hamet [sic!] például egyetlen aforizma erejéig mint „*nagy mohamedán filozófus*” tűnik fel a 26. fejezet elején.) Ám igazságtalanok volnánk, ha ezért kizárólag Radnótit hibáztatnánk, hiszen többnyire az általa követett Hachette-kiadásból is hiányoztak ezen elemek. Ebből a szempontból sokkal szerencsésebbek az 1965 óta a Diákkönyvtár sorozatban megjelentetett rövidített, de nem átdolgozott változatok. Radnóti szövegének elvitathatatlan érdemeit jelzi azonban számos kiadása, mely arra enged következtetni, hogy nem kevesen épp e szövegből ismerhették meg Don Quijote és Sancho alakját és kalandjait. Népszerűsége, s az a tény, hogy a teljes Győry-szövegen 1943 és 2005 között végzett beavatkozások Radnóti változtatásaival hasonló irányba mutatnak, megengedik, hogy az átdolgozást a *Don Quijote* fordítás- és fogadtatástörténetében is elhelyezzük. S vélhetőleg nem csupán gyermekek és fiatalok Don Quijote-képe táplálkozik Radnóti átdolgozásából: célközönségét maga a szöveg igen tapintatos módon ugyanis nem árulja el a korábbi ifjúsági kiadásokra jellemző átdolgozói előszóban, vagy a gyermekközönséget megszólító betoldásokkal vagy egyértelműsítő célzásokkal. Az 1943-as kiadásban Enyvvári Herbert szövegközi rajzai ugyan egyértelműsítik, hogy gyermekeknek szánt könyvről van szó; s a későbbi kiadásokban szereplő Kass János- és Gyulai Líviusz-illusztrációk ezt a hatást csak csökkentették.

Radnóti szövegválogató, a spanyol eredetitől függetlenül készült ifjúsági átdolgozása másfelől a magyar (fordítás)irodalom olyan darabjaként értelmezhető, amely felvállaltan nem az eredeti szöveg szó szerinti jelentését és formai megoldásait számon kérő filológusoknak, hanem a szöveget sajátként érteni és élvezni kívánó olvasóközönségnek készült. Az átdolgozás összhangban áll Radnóti műfordítói elveivel, amelyeket az *Orpheus nyomában* utószavában így foglal össze: „*A műfordítás akkor időt álló, ha magyar versnek is szép, jelentékeny a vers*”.³⁸ E műfordítás-poétika különösen olyan fordításelméletek (Tel-avivi iskola, Umberto Eco³⁹) felől tűnhet figyelemre méltónak, amelyek a fordításokat a fordító életművének részeként, valamint a célnyelvű irodalom kontextusában értelmezi.

S ha nem Cervantes teljes (spanyol vagy magyar) szövege felől, hanem Radnóti műveként közelítünk az átdolgozáshoz, a költő poétikájához és alkotásmódjához férkőzhetünk közelebb. E nézőpontból a szöveg felértékelődni látszik, és számos, költemények kapcsán megfogalmazott megállapítás kiterjeszhetőnek tűnik rá, mint azt reményeim szerint e dolgozatban sikerült bizonyítani. S hiába hajlanánk magunk is a *Don Quijote*-átdolgozás keletkezésével kapcsolatban felmerült „*megrendelésre fordít*” gyanúját elfogadva az átdolgozásban nem Radnóti szándékát és értelmezését keresni; hiszen maga Radnóti nyilvánította egyenrangúnak a felké-

38 In *Erőltetett menet*, 236.

39 Lásd Végh Dániel: „*Apokrif magyar Don Quijoték a XIX. században*”.

résre vagy más ösztönzésre elkészített alkalmi versfordítást és a költő által évek hosszú sora alatt kiérlelt költeményt az *Orpheus nyomában* utószavában.⁴⁰

A fentiek fényében legalábbis megfontolásra érdemes, csupán azért, mert gyermekközönség számára készült, és mert nem felel meg a szigorúan értett műfordítás kritériumainak, nem jelentékeny alkotás rekedt-e a Cervantes- és Radnóti-kutatások érdeklődési körén kívül, „észrevétlenül”, vagy – Schöpflin Gyula szavaival – „az irodalom peremén”,⁴¹.

40 In *Erőltetett menet*, 232–237. Radnóti a kiválasztás esetlegességére is rámutat: „Titokzatos véletlenek s nem véletlenek befolyásolják a választást, ami gyakran nem is választás, hiszen nemegyszer a vers választ minket.” (234)

41 Lásd Schöpflin Gyula: „Az irodalom peremén.” *Irodalomtörténet*, 1977/2. 425–453.; 1978/2. 383–407.; 1978/3. 703–734.; 1978/4. 998–1029. (Radnótiról a negyedik, megrövidítve a Réz Pál szerkesztette emlékkötetbe is felvett részben emlékezik meg.)